

UDK: 1(38)
27-1-3“02“Clemens A.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: travanj 2012.

Ivan BODROŽIĆ
Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu
Vlaška 38, HR – 10000 Zagreb
ivan.bodrozic@gmail.com

KLEMENT ALEKSANDRIJSKI I PRIHVAĆANJE GRČKE FILOZOFIJE U ALEKSANDRIJSKOJ CRKVI KONCEM 2. STOLJEĆA

Sažetak

Kršćanstvo je od samog početka, širenjem među poganima, došlo u doticaj sa značajnim sastavnicama helenističke kulture od kojih je jedna od najznačajnijih bila filozofija. Tim susretom započeo je, uz određena opiranja, proces postupnog približavanja i međusobnog uvažavanja između kršćanstva i elemenata helenističke kulture koje su kršćani smatrali ispravnima. Spomenuti proces, međutim, nije bio bezbolan, nego, naprotiv, vrlo bolan, pun lomova i napetosti. Lom se je događao najprije u samoj kršćanskoj zajednici u kojoj nije postojao zajednički stav o prihvaćanju ili odbijanju filozofije, te je bilo nužno unutarnje bistrenje pojmova. Jednako problematičan odnos bio je i prema filozofiji kao vanjskom sugovorniku jer je valjalo izbjeći ekstremna rješenja, kako radikalnog odbacivanja, tako i nekritičkog prihvaćanja. Taj se proces završio sretnim međusobnim uvažavanjem zahvaljujući kršćanskim piscima koji su, kao iskusni filozofi, znali da ne postoji načelna suprotstavljenost između kršćanstva i filozofije, o čemu je svjedočilo njihovo plodno životno iskustvo.

U ovom radu, artikuliranom u tri dijela, autor pokazuje kako je jedan od najzaslužnijih ranokršćanskih pisaca, koji je prvi obrazložio i obranio smisao cjelovitog prihvaćanja grčke filozofije, bio Klement Aleksandrijski, za razliku od nekih kršćanskih krugova koji su je radikalno odbacivali. U prvom se poglavlju pokazuje kako je pitanje filozofije u ranom kršćanstvu bilo vrlo složeno i delikatno te je, uz prihvaćanje, postojao i određeni otpor, koji se manifestirao kod autora poput Tacijana i Tertulijana. Takav otpor je postojao i u nekim krugovima aleksandrijske Crkve koji kritiziraju Klementov pristup. U tom smislu autor je rekonstruirao moguće uporišne točke protivnika filozofije te je u drugom i trećem dijelu istraživanja pokazao na koji način ih Klement pobija držeći filozofiju vrlo korisnom kao propedeutiku kršćanstva.

Ključne riječi: Klement Aleksandrijski, kršćanstvo, filozofija, propedeutika, gnoza.

Uvod

Tijekom prvog i drugog stoljeća u više situacija bilo je uočljivo postupno približavanje i međusobno uvažavanje kršćanstva i grčke filozofije. No isto tako bilo je polemičnih reakcija na približavanje, koje je ostalo parcijalno, sporadično i upitno sve do konca 2. st. Zahvaljujući velikim predstavnicima Aleksandrijske škole, najprije Klementu a potom i Origenu, dogodio se intenzivan i neraskidiv susret kršćanstva i grčke kulture, napose filozofije, što će ostati trajan smjerokaz kršćanskoj zajednici i za kasnija vremena koja neće biti pošteđena različitih rasprava uvjetovanih krivim pristupima korištenju filozofije. Cilj je ovog istraživanja propitati doprinos Klementa Aleksandrijskog prihvaćanju grčke filozofije u okolnostima aleksandrijskog crkvenog i društvenog okružja. Taj doprinos je toliko značajan da je donio plodove ne samo u aleksandrijskoj kršćanskoj zajednici nego i na općem planu Crkve. No kako prihvaćanje filozofije nije bilo apriorno ni bezuvjetno, valja ukazati i na uvjete pod kojima je bio moguć plodan spoj i suradnja.

U skladu s rečenim zadaća ovog članka nije istraživati svekoliku vrijednost i značenje filozofije u Klementovoj misli, pa niti pojedinih filozofskih sadržaja, nego prvenstveno iznijeti na vidjelo njegovo nastojanje kojim je dao obol da kršćanska zajednica prihvati helenističku filozofiju, krunu znanstvenih disciplina i kulture. Zato će biti istaknute teme koje se tiču prvenstveno rasprava unutar aleksandrijske kršćanske zajednice te argumenti koji su bili u uskoj vezi s novozavjetnim stavovima o filozofiji.

1. Otpor prema filozofiji u ranom kršćanstvu

1.1. Otpor na općem planu

Od početka širenja kršćanstvo se širi i razvija u dva ambijenta. Navještaj Radosne vijesti najprije se širi samo među Židovima koji prihvaćaju Isusa kao obećanoga Mesiju i Božjeg Sina, to jest žuđeno ispunjenje starozavjetnih proročanstava. Međutim, već od početka u nekim krugovima prve kršćanske zajednice fermentira i drukčija samosvijest te Božju riječ upravljaju ne samo Židovima nego i poganima. Takvo zajedništvo se ostvarilo najprije u Antiohiji, gdje zajednici pristupa određeni broj 'bogobojaznih' pogana, te su upravo u antiohijskoj sredini prvi put nazvani kršćanima (Dj 11,26). Taj

misionarski zaokret nije prošao bez unutarnjih napetosti i problema,¹ no smjer kojim je krenula kršćanska lađa bio je ipak jasno određen, tako da će se misionarska djelatnost među poganima sustavno nastaviti diljem Mediterana, što neće zaobići ni veliko kulturno središte Aleksandriju, gdje će u drugoj polovici 2. st. biti osnovana i čuvena Aleksandrijska škola.²

Od mogućih problema koji su nastali uslijed takva misionarskog opredjeljenja, ovdje valja spomenuti one čije ćemo tragove kasnije pronaći i u Klementovim spisima, te će se iz njih iščitati Klementovu ulogu i doprinos. Crkva će, naime, kao prvo trebati definirati svoj stav prema važnim sastavnicama poganskog društva, kao što je kultura, znanost, filozofija. No taj stav nije se mogao svesti samo na pasivnu snošljivost, nego se trebalo odrediti i prema njihovu aktivnom prihvaćanju uzimajući ih za korisno sredstvo svojega poslanja, čime će baštini vjere dati izričajni pečat oblačeći je u ruho novih kategorija. Potreba usvajanja određenih elemenata rodila se je i zbog komunikacijskog jaza koji je bilo nužno premostiti. Točnije, valjalo je iznaći način na koji prenijeti vjeru pripadnicima drugih naroda kojima su židovski običaji bili strani, a način života neprihvatljiv. Vjeru u Isusa Krista i otajstveno djelo spasenja trebalo je izricati njima razumljivim pojmovima, kao i definirati propedeutiku za pogane koji nisu poznavali Mojsijeva Zakona te nisu poput Židova imali nadziratelja (pedagoga) do Kristova dolaska (usp. Gal 3,23-25). Uz odbacivanje politeizma i poganske religioznosti, trebalo ih je pripremiti za vjeru u Krista prikladnom poukom i njima razumljivim jezikom. Bilo je nužno predstaviti im obraćenje i krštenje puninom i ciljem njihova životnog traženja istine u kontekstu helenističke kulture i civilizacije, na koju su bili iznimno ponosni.

1 Prva prepreka nastala je protivljenjem nekih židovskih krugova, sklonih radikaliziranju odnosa prema poganima uslijed apsolutiziranja židovske vjere i Zakona, da se pogane prihvaća kao zajedničare iste vjere. Spor je razriješen na saboru u Jeruzalemu 49. godine, ali su i dalje ostale različite napetosti, o čemu nam svjedoči najprije Pavao, a potom i nešto kasnija kršćanska literatura (Didaché, Ignacije Antiohijski, Polikarp Smirnski). Protivljenje židovskih krugova ipak nije spriječilo približavanje kršćanstva i helenističke kulture. Za ovaj teološki problem našlo se i pastoralno rješenje pa se je od pripadnika drugih naroda iziskivalo obraćenje srca, to jest odbacivanje nečudorednih običaja i poganske religioznosti. Tek nakon toga mogli su pristupiti krštenju i živjeti kao punopravni članovi Božje obitelji na zemlji.

2 Usp.: Guido BOSIO - Enrico dal COVOLO - Mario MARITANO, *Introduzione ai Padri della Chiesa. Secoli II e III (Torino: SEI, 1991.)*, 234-236. *Već u starini postojat će mišljenje kako je sveti Marko bio utemeljitelj Crkve u Aleksandriji, što svjedoči o ranom širenju kršćanstva u tim krajevima.*

U kršćanskim zajednicama nije bilo unaprijed definiranog stava prema grčko-rimskoj kulturi. Kako se postaviti prema njoj, ovisilo je o mnogo čimbenika, bilo društvenih bilo osobnih. Pred tim pitanjem postajala je cijela lepeza stavova. Kršćanski krugovi koji su civilizaciju i kulturu svojega vremena i društva držali pogibeljnom za vjeru, radikalno su je odbacivali, dok su je drugi, dijametralno suprotni, prihvaćali pripisujući joj veće značenje nego što je u stvari imala. No postojat će i onaj treći put razboritog razabiranja i kritičkog vrednovanja, koji će s vremenom donijeti prave plodove.³ Danas među autorima prevladava mišljenje kako su postojala tri načelna pravca u susretu ranog kršćanstva (pravovjernog!) i antičke kulture: načelno zabacivanje, postupno otvaranje i otvoren i konstruktivan dijalog s helenističkom kulturom i stvaranje kritičke svijesti.⁴ U Klementovo vrijeme kršćanstvo se moralo nositi s dva ozbiljna izazova: s jedne strane poganska učena elita predbacivala je kršćanima da su protivnici društvenog poretka i preziratelji helenističke kulture, a s druge strane u redovima samih kršćana bilo je onih koji su sredstva helenističke kulture rabili nauštrb same vjere te su predstavljali opasnost za vjeru jednostavnih kršćana. Oštra i neuravnotežena reakcija određenih kršćana na neprimjereno korištenje elemenata helenističke kulture dodatno je otežavala rješenja problema jer je kao izlaz iz začaranoga kruga zahtijevala potpuno odbacivanje filozofije. Upravo agresivno suprotstavljene tendencije pokazuju koliko je problem bio složen te kako je zahtijevao veliku umješnost ispravno se postaviti pred tim izazovom.⁵

Kršćanima se doista nametalo ne malo pitanje o tome kakav stav zauzeti prema filozofiji i znanosti, temeljnim disciplinama kojima su se učeni građani onoga vremena bavili i ponosili. Kršćanstvo nije odbacivalo znanje, ali je, poput židovstva, bilo bitno određeno Božjim znanjem, a ne ljudskim te je pretpostavljalo radikalno drukčiji sustav znanja od svjetovnog. A jer nije bilo jasnih naputaka koji stav zauzeti, nužno se postavljao problem kompatibilnosti, to jest isključivosti između ta dva znanja, ili barem između njihovih pojedinih elemenata.

³ Usp.: Ivan BODROŽIĆ, „Kršćanska vjera i helenistička kultura: između susreta i sraza, blagoslova i izazova“, *Bogoslovska smotra* 81 (2011.), 607-628.

⁴ Usp.: Manlio SIMONETTI, *Cristianesimo antico e cultura greca* (Roma: Borla, 1990.), 30-56; Tomislav Zdenko TENŠEK, „Rano kršćanstvo i kultura“, *Bogoslovska smotra* 55 (1985.), 332-345.

⁵ Poznat je otpor kršćanskog apologeta Tacijana u drugoj polovici 2. st. korištenju grčke filozofije, a isto će početkom 3. učiniti i veliki afrički kršćanski pisac Tertulijan. Njih dvojica su dostatan pokazatelj kako nije postajalo jednodušno prihvaćanje grčke filozofije i kulture, no njihova će rigoristička rješenja biti odbijena.

1.2. Otpor u Aleksandriji

Problemi i upiti koji su postojali na razini opće Crkve, odražavali su se i na stanje u aleksandrijskoj Crkvi. Tacijanovo radikalno odbacivanje helenističke filozofije i kulture,⁶ nije bilo nepoznato u aleksandrijskom ambijentu, kao što nije bio nepoznat ni put prihvaćanja koji je utro mučenik i filozof Justin.⁷ Glede odbijanja i prihvaćanja filozofije valja imati u vidu snažnu prisutnost gnosticizma i gnostika, koji su u Aleksandriji imali svoje škole i više značajnih predstavnika te su intelektualiziranim naukom, koji je odudarao od biti apostolske predaje, zbunjivali mnoge vjernike. A jer su svoje teze predstavljali u filozofskom ruhu, krivnja je za njihova devijantna promišljanja padala na filozofiju. Zbog toga je dolazilo do suprotne reakcije u krilu kršćanske zajednice te je prijetila opasnost da pravovjerno kršćanstvo zatvori vrata bilo kojem utjecaju filozofije i kulture, to jest da se odrekne traženja zajedničkih dodirnih točki.

Tako će i Klement Aleksandrijski u svojim djelima, napose u *Stromatima* koje će i biti glavni predmet ovog istraživanja,⁸ na više mjesta svjedočiti o suprotstavljanju određenih kršćana uporabi filozofije. Aleksandrinac će izraziti jasno i otvoreno neslaganje s takvim stavom, uvjeren kako je filozofija iznimno korisna disciplina.⁹ Nije isključeno da se Klement svojim zalaganjem za filozofiju suprotstavljao mišljenju i Tacijana Sirca koje mu je bio vrlo poznato,¹⁰ ali je mnogo vjerojatnije da

⁶ Usp.: Emily J. HUNT, *Christianity in the second Century. The case of Tatian* (London-New York: Routledge, 2003.), 74-109. Autorica pokazuje kako je Tacijanov slučaj vrlo složen te da je on, premda prema helenističkoj kulturi zauzima izrazito protivni stav, ipak i sam pod utjecajem helenističke filozofije, napose srednjeg platonizma.

⁷ Usp.: Giuseppe GIRGENTI, *Giustino Martire* (Milano: Vita e pensiero, 1995.), 37-50; Luther H. MARTIN, „*The Hellenisation of Judeo-Christian Faith or the Christianisation of Hellenic Thought?*“, *Religion and Theology* 12 (2005.), 5. Justin se, i nakon što se obratio na kršćanstvo, nastavio baviti filozofijom pokazujući kako filozofija svoje traženje kruni prihvaćajući kršćansku vjeru. Stoga se njega, s pravom, drži utemeljiteljem kršćanske filozofije.

⁸ U drugom znamenitom djelu *Odgojitelj* (Split: Služba Božja, 2006., prijevod, uvod i bilješke Marijan Mandac) osim što citira mnoge poganske autore i filozofe, potvrđujući time da je sklon korištenju filozofije, Klement ne iznosi nikakve detalje koji bi se ticali zadane teme, te ga stoga ostavljamo po strani.

⁹ Usp.: Claudio MORESCHINI, *Storia della filosofia patristica* (Brescia: Morcelliana, 2004.), 99-128.

¹⁰ Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,21,101,2; 102,2; 3,12,81,1; 82,2. Osim što ga na ovih nekoliko mjesta spominje poimence, na desetak drugih mjesta će aludirati ne pojedina njegova naučavanja. U ovom radu služio sam se tekstom Klementovih *Stromata* iz Migneve Grčke patrologije (PG 8, 116-232; 9, 233-334), a numeracija je prema talijanskom izdanju: *Gli Stromati. Note di vera filosofia* (Milano: Paoline, 2006., prijevod i bilješke Giovanni Pini).

nije riječ samo o Tacijanu, nego o dijelu aleksandrijskih kršćana koji su pristupali filozofiji na istovjetan način. Da se radi i o aleksandrijskim krugovima vjernika, iščitavamo iz činjenice da ih Klement naziva svojim kritičarima, to jest strašljivim nezalicama koji stalno „tvrde kako je moguće baviti se bitnim stvarima, to jest onima koje sadržavaju vjeru, a zanemariti što je strano i površno kao da se radi o naporu nama beskorisnom, koji nas angažira u aktivnostima koje ne služe našoj svrsi“.¹¹ Naziva ih strašljivima najvjerojatnije jer su zazirali od filozofije u strahu da ona ne iskrivi sadržaj vjere. A time što su bili kritični prema njegovu otvaranju filozofiji, samo potvrđuje da se radilo o ozbiljnoj fermentaciji u zajednici vjernika, tako da ni njega nisu pošteđivali prigovora.¹²

Osim što je gnosticizam mogao biti povod odbacivanju filozofije, aleksandrijski vjernici su imali i druge razloge, koji nisu promakli Klementovu budnom zapažanju. Premda nisu svi imali jednodušan odbojan stav prema filozofiji, oni koji su je odbacivali smatrajući je nekorisnom ili suvišnom s pozicija vjere, bili su uvjereni u evanđeosku utemeljenost svojega stava. Po njima vjera je bila nužna za spasenje, a filozofsko znanje nepotreban rizik. O takvima Klement svjedoči kako, smatrajući se obdarenima po naravi svime što je potrebno, „ne žele se približiti ni filozofiji ni dijalektici, a niti učenju prirodnih znanosti: oni se pozivaju na dostatnost samo vjere, i to one jednostavne, kao da bi odmah od početka htjeli brati grožđe ne vodeći računa o trsu“.¹³ Štoviše, tvrdi Klement, „neki su mišljenja da je filozofija došla među ljude (u život) od zloga, izmišljena na propast ljudi, od nekog zločestog izumitelja“.¹⁴ I na drugim mjestima će kritizirati one koji misle da je sotona izmislio filozofiju i dijalektiku,¹⁵ ili da su je ljudima nadahnule pale sile (anđeli).¹⁶

Iz svega rečenoga razvidno je kako je Klementov stav prema filozofiji dijametralno suprotan Tacijanovu, no iz tekstova se iščitava da Aleksandrinac prije svega polemizira s određenim aleksandrijskim krugovima vjernika koji su zauzimali identičan stav poput Sirca, čime su bili ozbiljna opozicija pomirljivom i razboritom odnosu

11 Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,1,18,2.

12 Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,2,19,1.

13 Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,9,43,1-2.

14 Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,1,18,3. Suprotno ovoj tvrdnji da je filozofija od đavla, Klement će dokazivati kako je filozofija bila dar božanske providnosti.

15 Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,9,44,4.

16 Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,16,80,5; 1,17,81,4 i 6,8,66,1.

prema filozofiji. To potvrđuje da u drugoj polovici 2. st. Tacijanov stav nije bio izoliran slučaj negativnog pristupa filozofiji, što je od Klementa iziskivalo solidniju argumentaciju kako bi razuvjerio svoje aleksandrijske protivnike.

2. Klementovi razlozi prihvaćanja filozofije

2.1. Tri sporne točke

Sve rečeno svjedoči o velikom previranju u kršćanskoj zajednici u 2. stoljeću. Opredijeliti se za filozofiju ili protiv nje trebalo je prema nepristranim i neupitnim kriterijima, te ih je svaka od sučeljenih skupina tražila. Najispravniji put je bio povratak na izvore, u razdoblje Pracrkve koje je i u tom slučaju bilo egzemplarno i mjerodavno, izvor nadahnuća kasnijim naraštajima za ispravna pastoralna rješenja. Pozornom rekonstrukcijom nekih tekstova iz *Stromata* zaključuje se, uz već rečeno, da se rasprava kreće oko tri uporišne točke izvedene iz Svetoga pisma. Kao prvo, protivnici filozofije su tvrdili kako se Gospodin Isus nije bavio filozofijom, niti je svoje slušatelje poučavao filozofskim naucima, poradi čega su filozofiju svrstavali u kategoriju nepotrebnih i nekorisnih disciplina. Drugi njihov argument bio je sličan prvome, s razlikom da se je odnosio na apostole i proroke koji su, premda jednostavni ljudi, imali uzvišenije spoznaje i objave od filozofskih. Treći, potom, ticao se je nekih novozavjetnih tekstova, prvenstveno pavlovskih, u kojima se izričito upozorava na opasnost od filozofije kao pogubne za vjeru.

2.2. Klementovi odgovori

Svjestan argumentacije svojih protivnika, Klement se opire njihovu mišljenju držeći ga neutemeljenim i nepodudarnim s evanđeoskim naukom, ma koliko se oni htjeli predstaviti ispravnim tumačima evanđeoskih istina. Zato je on sa svoje strane bio izazvan ponuditi temeljitije i utemeljene argumente od njihovih. Suočen s ozbiljnošću problema, Klement će, kako se nazire u pojedinim tekstovima, ponuditi odgovore, izravno ili neizravno dotičući ovu problematiku, ništa manje svjestan potrebe vjernosti evanđeoskim sadržajima. Osim toga, osobnim iskustvom je svjedočio kako ga filozofija nije udaljila od istine, nego mu je, naprotiv, pomogla da je sagleda jasnije i dublje.

Što se tiče stava Gospodina Isusa prema filozofiji, Klement ne proturječi očitaj povijesnoj činjenici, razvidnoj iz evanđeoskih tekstova i drugih apostolskih svjedočanstava. Isus doista nije bio ni učitelj filozofije, niti je zastupao filozofske ideje i filozofski nauk, nego je poučavao jednostavnim jezikom istine spasenja. No za Klementa On će ipak biti više od filozofa, tako da će Aleksandrinac jasno ustvrditi da je On prenio nauk sukladan Bogu, to jest mudrost (sofia) Božju. A kad kaže da je Logos, Sin, prenio ljudima pravu filozofiju,¹⁷ onda u tome možemo vidjeti odgovor onima koji su se skrivali iza spomenutog argumenta. Za Klementa je Isus, kao Logos i Božji Sin, više od bilo kojeg filozofa, zbog čega se nikakav filozofski nauk ne može uspoređivati s istinom koju je On objavio ljudskome rodu.

Klement također smatra prikladnim protumačiti tvrdnju kako ni apostoli ni proroci nisu bili filozofi, niti su na filozofski način razmišljali i pisali, a ipak su, premda obični zanatlije i ribari, ljudima prenijeli božanske istine. Uz Gospodinov, kršćanima je život apostola i proroka, bio doista primjeran. No kršćanski krugovi koji su se protivili korištenju filozofije iz toga su zaključivali da se, jer apostoli i proroci nisu bili filozofi, svaki kršćanin treba odreći bavljenja filozofijom. Premda svjestan činjenice da apostoli i proroci doista nisu bili filozofi,¹⁸ Klement ipak ne zaključuje da bi zbog toga trebalo odbaciti filozofiju kao nekorisnu. Prema njegovu tumačenju, apostoli i proroci imali su jasnoću po Duhu Svetome, premda nisu poznavali tehničke pojmove (tehnas) koji se očituju filozofskim vježbanjem. Ali upravo, drži on, jer je govor Duha, koji po proročanstvima poučava istine, teško razumljiv, zagonetan i obavijen velom tajne kao nekom tamom, postaje gotovo nasušna potreba znati tehničke pojmove kako bi se prodrlo u bit i dubinu njegove poruke. Prorocima i apostolima nije bilo nužno, jer su imali njegovu izravnu asistenciju, ali je svima ostalima neprocjenjivo dragocjen.

Klement je uvjerenja da postoji i drugi razlog zbog kojeg drži nasušnom potrebom stručno poznavanje disciplina, kao što su filozofija i dijalektika. Kršćani su se u ondašnjem aleksandrijskom društvu susretali s mnogim znatiželjnim tražiteljima istine, ali i s nepomirljivim protivnicima kršćanstva, vrlo vještima u filozofskom znanju i dijalektičkom umijeću. Nužno je bilo odgovoriti im na primjerenoj razini, dajući jednim razloge nade, a druge razuvjeravajući od zabluda. Upravo dijalektika i filozofija nude kršćaninu umijeće argumentiranog

¹⁷ Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,18,90,1-2.

¹⁸ Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,9,45,1-6.

razgovora, to jest artikuliranog odgovora protivnicima,¹⁹ tako da postaju vrlo korisno apologetsko, to jest misionarsko oruđe.

Klement se je na posljetku trebao suočiti i s nizom novozavjetnih tekstova u kojima se vjernike upozorava na opasnost od filozofije, a na koje su se njegovi protivnici pozivali kao na krunske dokaze. Radi se u prvom redu o nekoliko pavlovskih tekstova, premda je Pavao u samim počecima misionarske aktivnosti pokazao najviše razumijevanja prema obraćenicima s poganstva.²⁰ U njegovim kasnijim poslanicama, međutim, postoji više upozorenja i preporuka vjernicima da se čuvaju lažnih, to jest krivih učitelja (usp. 1 Tim 6,3-5; 2 Tim 4,3-4), da se drže ispravnog nauka, a čuvaju onih izopačenih (usp. 1 Tim 1,3; 1,10; 4,6; 6,1-3; 2 Tim 4,3; Tit 1,9; 2,1). Dok bi se takva upozorenja mogla protumačiti u smislu borbe protiv krivovjerja koja nastaju u ranom kršćanstvu, na drugim mjestima otvoreno upozorava na opasnost od filozofije: *Pazite da vas tko ne odvuče mudrovanjem (dia tes philosophias) i ispraznim zavaravanjem što se oslanja na predaje ljudske (kata ta paradosi anthropon), na 'počela svijeta' (kata ta stoiheia tou kosmou), a ne na Krista* (Kol 2,8), te će stoga i podsjetiti da su kršćani s Kristom umrli počelima (Kol 2,20).²¹

Aleksandrijski učitelj će ponuditi stoga i svoje obrazloženje spomenutog Pavlova teksta iz Poslanice Kološanima jer je on bio vrlo snažan argument u rukama protivnika filozofije. Dajući svoje tumačenje tog retka, Klement smatra kako Pavao ne osporava propedeusku vrijednost filozofije, nego apostol upozorava onoga tko je primio uzvišenu 'gnostičku' spoznaju da ne pravi korak nazad vraćajući se u grčku filozofiju. Zato je Klement uvjerenja kako filozofija uvijek ostaje

¹⁹ Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,9,45,4-5.

²⁰ Pavao se zalagao da se obraćenicima s poganstva ostavi dovoljno prostora za slobodno življenje na način koji je oblikovala njihova kultura. Nužno je bilo jedino da se čuvaju bluda i nekih odredbi koje su se ticale blagovanja krvi i mesa, kako ne bi sablaznili Židove (usp. Dj 15). Primjer njegove otvorenosti poganstvu imamo na Areopagu kad ulazi u raspravu s epikurejskim i stoičkim filozofima (usp. Dj 17,18), te u svojem govoru ne zazire citirati neke njihove književnike. Osim toga svoj nastup je oblikovao tako da može biti atraktivan i učenim Grcima. Zato im i govori o Bogu stvoritelju svijeta i ljudskoga roda, a kad proširuje argument na Krista, govorit će o Čovjeku kojega je Bog ovjerovio uskrisivši Ga od mrtvih. Premda nije imao velikog uspjeha, pokazao im je ipak da im može biti ravnopravan evanđeoskim naukom, pa čak ih i nadvisiti.

²¹ Isti pojam počela (stoiheia) rabit će i u Gal 4,3 kad veli da smo robovali počelima svijeta dok bijasmo maloljetni, ali nakon što smo po Kristu primili posinstvo i dar Duha Svetoga, više nismo robovi nego djeca Božja i baštinici koji služe Bogu živomu. Riječ počelo (stoiheon) može imati više značenja (element, osnovni zvuk glasa, slovo), a u množini označava elemente, to jest osnovne principe znanja.

jedan od povlaštenih putova koji vode kršćanskoj vjeri, te u tom smislu pod Pavlovim 'počelima svijeta' (stoiheia tou kosmou) shvaća da se radi o filozofiji jer ona nudi prve elemente spoznaje i propedeutiku istine (propaideian tes aletheias).²²

Klement je tako optimističan glede korisnosti filozofije koju, prema njegovu uvjerenju, ne odbacuju niti apostolski spisi. Polazeći od pretpostavke da svetopisamska svjedočanstva uvažavaju filozofiju, vrlo su mu indikativna još dva Pavlova teksta, koja doduše ne tumači izričito u polemičkom kontekstu, ali mu služe kako bi opravdao korištenje filozofije. U prvom od tih tekstova opaža da je Pavao držao prikladnim biti Židov poradi Židova i onih koji su pod Zakonom, a Grk poradi Grka, kako bi stekao sve (usp. 1 Kor 9,20-21).²³ Ako je Pavao prepoznao vrijednost i u onima bez Zakona, te se čak s njima poistovjetio, Klement drži da je onda i sam mogao bez skrupula koristiti najbolje od filozofskih saznanja i propedeutskih disciplina u svojim filozofsko-teološkim raspravama s protivnicima. U istom duhu valja čitati i redak iz poslanice Kološanima koji navodi neposredno nakon što je parafrazirao gornji tekst iz Prve Korinćanima. Podsjetit će, naime, kako Pavao piše: „...opominjući svakoga čovjeka, poučavajući svakoga čovjeka u svoj mudrosti (en pase sofia) da bismo svakoga čovjeka doveli do savršenstva u Kristu” (1,28).²⁴ Premda Klement ne daje dodatna tumačenja, ipak na neki način ističe kako Pavao drži korisnom svu mudrost da bi doveo svakog čovjeka do savršenstva u Kristu. Ako je korisno poučavati ljude u svoj mudrosti, onda to zacijelo pretpostavlja i prihvaćanje discipline mudroljublja (filo-sofia) koja je ljude poticala na ljubav prema mudrosti.

Ova dva argumenta Klementu su bila doista dragocjena, te je uz pomoć njih tumačio pravi smisao novozavjetnih tekstova u odnosu prema filozofiji. Pavao, prema njemu, nije jednostrano odbijao filozofiju, kako se moglo činiti iz Kol 2,8 jer u protivnom ne bi bio spreman na odvažan pastoralni korak prema korintskim Grcima postavši jedan od njih. Uz pomoć filozofije se navjestitelj evanđelja, poput Pavla, čini Grkom, usvajajući grčki način razmišljanja i izražavanja, ali ostaje vjeran objavljenim istinama. Kao što je bio providonosan Pavlov napor da se učini Grkom za Grke, tako je bila značajna i njegova apostolska revnost kojom je svakog čovjeka poučavao u svoj mudrosti kako

²² Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 6,8,62,1-3. I na jednom drugom mjestu (6,15,117,1) komentirat će isto Pavlov redak ponavljajući tvrdnju da je grčka filozofija elementarni nauk, dok je Kristov savršen.

²³ Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,1,15,4.

²⁴ Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,1,15,5.

bi ga doveo do savršenstva u Kristu. Ako je prihvaćao svu mudrost, onda je Klement mogao zaključiti da prihvaća i grčku, koja je od svih ljudskih mudrosti onoga vremena bila najuzvišenija, čime je imao u ruci dostatan dokaz protiv onih koji su odbacivali filozofiju pozivajući se upravo na Pavla.

Aleksandrinac je stoga uvjerenja, zbog čega je i pisao svoje djelo, da je među Grcima trebalo pripremiti teren kako bi mogli prihvatiti 'gnostičku predaju', pri čemu misli na kršćanstvo kao na pravu gnozu. Znatiželjnom poganinu koji sluša pouke i poziv na obraćenje, trebala je određena priprema, u protivnom nije mogao razumjeti bit evanđeoske poruke. Prema Klementovu mišljenju, u ondašnjem društvu pripremu duše za prihvaćanje vjere mogla je izvršiti isključivo filozofija, koja je jedina poticala ljude na krepostan život i na traženje istine, to jest Boga. Zato će bez straha ustvrditi da se njegove bilješke ne ustručavaju koristiti „ono najbolje od filozofije i propedeutskih disciplina“.²⁵ Zaključujući ovaj dio, može se reći da je Klement za korištenje filozofije, a ne na povratak na filozofiju, to jest na svođenje vjere na sustav filozofskih istina.

3. Ostali razlozi i način prihvaćanja filozofije

3.1. Korist od filozofije

Osim spomenutih razloga nastalih u eklezijalnom kontekstu, postoje i drugi argumenti utkani u Klementovo iskustvo. S pomoću njih on tumači korisnost filozofije za kršćanski život, ali ne samo njezinu propedeutsku ulogu, nego i njezinu korisnost za razumijevanje i naviještanje vjere.²⁶ Protiv svojih kritičara ustvrdit će kako od filozofije onima koji se „opravdavaju“ dolazi pomoć, to jest uzvišeni osjećaj koji ih vodi pobožnosti (theosebeia).²⁷ Ona koja je nekada bila korisna Grcima kako bi došli do pravednosti, sada je korisna kako bi se došlo do pobožnosti, te je na neki način propedeutika onima koji namjeravaju doći do vjere

²⁵ Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,1,15,3.

²⁶ Usp.: Battista MONDIN, *Storia della Metafisica* (Bologna: ESD, 1998.), 25-27. Autor pokazuje kako se Klement služi trovrsnim dokazivanjem kako bi ozakonio uporabu filozofije. S povijesnog gledišta pokazuje da je filozofija sastavni dio Božjeg plana spasenja, po kojem je Bog htio pripremiti sve ljude na Kristov dolazak. Druga skupina argumenata se usredotočuje pokazati korisnost filozofije, koja ne samo da nije štetna nego čak služi za obranu vjere, te preuzima ulogu sluškinje u odnosu na spasenje. Treća skupina se tiče obilježja i kreposti kršćanskog filozofa.

²⁷ Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,4,27,3.

putem razumskog dokazivanja. Dana je bila Grcima kao primarno dobro, jer je grčki svijet odgajala za Krista, te stoga služi kao priprava otvarajući put onome tko će postati savršen po Kristu (1,5,28,1-4).²⁸

Klement će ukazati na sličnost filozofije i vjere ukoliko i jedna i druga imaju za cilj pomoći duši da se oslobodi grijeha i da ostvari život vječni.²⁹ U kontekstu toga će ustvrditi kako „odvajanje duše od tijela, o čemu je filozof meditirao cijeloga života, pribavlja ‘gnostički’ zanos, toliki da zna radosno podnijeti fizičku smrt, driješenje spona duše i tijela“.³⁰

Kako bi svojim čitateljima bolje razjasnio odnos filozofije i vjere, Klement će upotrijebiti i neke usporedbe iz svakodnevnog života, kao što je irigacija terena, obrađivanje vinograda ili struktura oraha. Kao što svaki iskusni ratar, ako želi sa zemlje ubrati obilne plodove, mora izvršiti irigaciju terena, tako i filozofija natapa duše čitatelja da mogu prihvatiti posijano duhovno sjeme i omogućiti mu rast.³¹ Ili pak, uspoređujući život vjere s plodonosnim trsom, ustvrdit će kako se grožđe ne može brati ako se nije okopalo vinograd i povezalo lozje i izvršilo druge potrebne poslove. Isto pravilo vrijedi i za kršćanina koji je pravi ‘gnostik’, te treba razviti i mnogovrsnu razumsku aktivnost kako bi donio obilnije i kvalitetnije plodove vjere.³² Kad se zna da je Aleksandrinac ove usporedbe napisao protiv onih koji misle da su po prirodi dovoljno obdareni te im ne treba ni filozofija ni dijalektika, onda je očito kako iste discipline drži prikladnim razumskim oruđima obrade terena duha za obilnije plodove vjere. Uspoređujući pak filozofiju s orahom, koji nije jestiv u potpunosti,³³ Klement sugerira kako treba razdvajati jestivu jezgru od tvrde ljuske,³⁴ to jest ukazuje da treba znati ‘konzimirati’ filozofiju.

Upravo jer ima pozitivno iskustvo filozofije, Aleksandrinac se neće pomiriti s paušalnom tvrdnjom kako je filozofija plod sotonskog podmetanja, nego zauzeti stav kako je djelo božanske providnosti, što je svojim znanstveno-spisateljskim radom htio i opravdati.³⁵ Štoviše, za nj je filozofija čak i neke vrste ‘proroštva’,³⁶ a kao znanost traženja mudrosti,

28 Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,5,28,1-4.

29 Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 4,3,11-12.

30 Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 4,3,12,5.

31 Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,1,17,4.

32 Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,9,43,1-44,3.

33 Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,1,7,3.

34 Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,1,18,1.

35 Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,1,18,3; 6,17,159.

36 Usp.: Jean DANIÉLOU, *Messaggio evangelico e cultura ellenistica* (Bologna: EDB, 1975.), 62-83. Autor pokazuje, pozivajući se i na druge znanstvenike koji su se bavili ovim pitanjem, da Klement pretpostavlja dvije razine Logosova djelovanja na ljude. Jedno je opće djelovanje na ljudski razum, koje daje naravnu spoznaju

doprinosi pronalaženju istine.³⁷ Za sve one koji su u aleksandrijskoj Crkvi doveli u pitanje vrijednost filozofije držeći je sotonskim izumom, Klement jasno potvrđuje da je svaka razumska aktivnost (logikon ergon) od Boga i da je treba vršiti sukladno njegovoj odredbi (kata theon).³⁸

3.2. Jedinstvo znanja

Kao iskusan dijalektičar Klement, osim što je protivnik svakoj površnoj osudi grčke filozofije, zbog intrinzično sadržane vrijednosti, filozofiji pristupa sa svom ozbiljnošću. Nužno je i korisno dobro je poznavati jer samo onaj tko je dobro pozna, ima pravo, ako treba, i kritizirati, svjestan i njezinih slabih strana. Aleksandrinac, međutim, nije bio mišljenja da filozofija sama po sebi kvari život, kako neki optužuju kao da bi bila posrednica laži i pokvarenosti, nego samo njezina loša uporaba može biti štetna. Ona je, po njemu, jasna slika istine, božanski dar dan Grcima,³⁹ koji ima za njih propedeutsku funkciju koju je Zakon imao za Židove.

Klement je uvjerenja da je istina jedna jer joj je jedan izvor - Bog, te da može postojati i u poganskoj filozofiji istinitih sadržaja i tvrdnji.⁴⁰ Pa i onda kad zna da filozofija nije savršen i nepogrešiv sustav znanja, ali činjenica da postoji jedna istina, potvrđivala je međusobnu upućenost i kompatibilnost između dvaju sustava znanja: kršćanskog i filozofskog. Razumska aktivnost i čin vjere dolaze od istog izvora, te zato ne može biti suprotstavljenosti između razuma i vjere, nego samo međusobno upotpunjavanje. Prihvaćajući filozofiju, uspoređuje njezine sadržaje s istinama Pisma i navodi podudarnost određenih ideja s naukom koji su zapisali apostoli ili starozavjetni autori. Premda osvjedočen u bitnu valjanost i korist od filozofije, Klement ipak ne pretpostavlja filozofsko iskustvo Gospodnjem nauku, nego ga stavlja u njegovu službu. Odnos kršćanstva i autentičnog filozofskog iskustva, po njemu, ne može se svesti na nepomirljivu odvojenost, nego upućenost jednog na drugo, s

dostupnu svima, a drugo je ono djelovanje samo na neke Grke (filozofe!), koje pretpostavlja poseban Božji zahtav.

37 Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,20,97,1.

38 Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,9,45,5.

39 Usp.: Klement ALEKSANDRIJSKI, *Stromati* 1,5,28; Ilaria L. E. RAMELLI, „Origen, Patristic Philosophy, and Christian Platonism. Re-Thinking the Christianisation of Hellenism“, *Vigiliae Christianae* 63 (2009.), 5. Autorica pokazuje kako će Klementovim putem prihvaćanja filozofije nastaviti i Origen, koji će ustvrditi da je filozofija put traženja istine koji tražitelja čini plemenitim, časnim i slavnim.

40 Usp.: Gudino Innocenzo GARGANO, *Clemente e Origene nella Chiesa cristiana aleksandrina* (Milano: Edizioni San Paolo, 2011.), 30-31.

čime se nisu slagali oni koji su zastupali apsolutnu suprotstavljenost, ili pak onih koji su filozofske teorije pretpostavljali istinama vjere.

Kako je razvidno Klement je protivan simplicističkom pristupu koji bi vodio površnoj osudi filozofije, što opet ne znači da bezrezervno i nekritički prihvaća sve filozofske ideje ili svaki oblik filozofiranja. Dapače, on će u tome biti vrlo izbirljiv tvrdeći izričito da iz filozofije eklektički uzima ono što je vrijedno, ali nijednu filozofiju u cijelosti. I sam će dobro znati da nisu sve filozofske teze i mišljenja jednako dobra i korisna, no to nije bio razlog da odbaci filozofiju kao takvu. Naprotiv, strpljivo je i razborito iznosio, razlučivao i uspoređivao filozofske nauke s kršćanskom istinom.⁴¹ Nije se libio pokazati kako su grčki filozofi bili glede nekih pitanja i sadržaja suprotstavljeni i jedan drugome, čime se moglo ukazati na nedostatnost filozofije koja sama u sebi nije mogla biti savršena.⁴² Klement, dakle, uz pozitivan stav prema filozofiji, filozofskim idejama pristupa selektivno, svjestan kako među njima ima i krivih mišljenja i loših nauka, koji su plod ljudske slabosti i ograničenih dometa.

Zaključak

Aleksandrijska će Crkva, zahvaljujući Klementu, a kasnije će i Origen nastaviti zacrtanim smjerom, usprkos protivljenju određenih krugova, prepoznati vrijednost filozofije, sa svim prednostima i nedostacima, vrijednostima i opasnostima. Klement će, kako teoretski tako i praktično, napose u svojem djelu *Stromati*, ukazati na njezinu korisnost i vrijednost kao Božjeg dara kojim su se pogani pripremili za prihvaćanje kršćanskog nauka. Držeći je propedeuskom disciplinom u odnosu prema vjeri, u praksi će je prihvatiti i kao dragocjeno sredstvo za osnaženje kršćanske teologije. Usprkos gnostičkim zloporabama i sinkretističkom pristupu vjeri i filozofiji, te uvjerenju mnogih kršćana

⁴¹ Usp.: Ottorino PASQUATO, „Crescita del cristiano in Clemente Alessandrino. Tra ellenismo e cristianesimo: interpretazione storiografica di H.I. Marrou“, Sergio FELICI (ur.), *Crescita dell'uomo nella catechesi dei Padri (età prenicena)* (Roma: LAS, 1987.), 57-72.

⁴² Još prije Klementa Justin je govorio (usp. Razgovor s Trifunom 2,1) kako bi u biti filozofija morala biti jedna kad bi svi ispravno dolazili do istine. A postojanje raznih filozofija samo potvrđuje da čovjek sam po sebi ne može ni lako, ni sigurno ni potpuno doći do istine. Justin je uvjerenja da je znanost samo jedna te da je ljudima nepoznato što je filozofija i zašto je dana ljudima, u protivnom ne bi postojale različite filozofske škole. A filozofija je postala mnogostruka u trenutku kad su se ljudi od iskrenih tragatelja za istinom pretvorili u prenositelje znanja koje je netko prije njih definirao.

kako su sva krivovjerja nastala iz filozofije, Klement je svojim stavom doprinio da ne prevlada nepovjerenje prema filozofiji i helenističkoj kulturi. Time je omogućena plodna suradnja koja je obilježila kršćanstvo od najranijih vremena.

Dok prihvaća objavu kao primarni, Klement ne omalovažava niti onaj sekundarni izvor znanja i duhovnosti, koji se kod njega razlikuju, ali su nedjeljivi jer su bitno upućeni jedan na drugoga. Objava kao izvor prave istine ne dokida filozofske istine, koje, premda na drugi način, dolaze iz istog izvora. Kršćanska vjera, u odnosu na filozofiju, posjeduje puninu istine, čime zaslužuje naslov prave filozofije, no time ne osporava, nego osnažuje i potiče da ona parcijalna istina izrečena u filozofiji ne bude suprotstavljena, nego upućena k punini. Istina nije razdijeljena u dva paralelna kolosijeka, nego je jedna kao što joj je jedinstven i izvor – Bog. Stoga je, po njemu, nužno da i filozofija bude jedna, kao što ne bi smjelo biti niti podvojenosti između filozofskih i teoloških istina, bez obzira na to što imaju različite metode i domete. Filozofija postaje dragocjeno svjedočanstvo o mogućnosti ljudskog razuma da dođe do istine koja osmišljava i opravdava njegovo postojanje, a teologija ga vodi u daljnje spoznajne visine. Istina razuma, to jest ona filozofska, postaje tako dragocjen preduvjet i dobra podloga za uzvišenije teološke zaključke, što bi se Klementovim jezikom reklo dobro oruđe za obrađivanje vinograda ljudskih duša kako bi prihvatili plodnost života po Logosu. Aleksandrijsko kršćanstvo je, ne bez Klementovih zasluga, pokazalo veliku otvorenost prema filozofiji hodeći dosljednim putem jedinstva istine. Kršćani su pošli misionarski odvažno u svoje društvo, izravno se suprotstavljajući uskogrudnim dušama protivnima takvu projektu. Autori poput Klementa znali su neustrašivo pabirčiti čestice istine posijane na njivi čovječanstva, uočavajući kako je, izuzimajući židovsku objavu, najbolje plodove dala upravo na polju grčke filozofije.

Rano je kršćanstvo, da bi prihvatilo filozofiju, moralo savladati prepreke, kako one koje su postojale iznutra, tako i one izvana, no nije se zatvorilo u nepropusni geto, nego je aktivno pristupilo komunicirati s vrijednostima svojega društva, premostivši ponor koji su mnogi držali nepremostivim. Premostivši jaz prema poganskom društvu misionarskom otvorenošću, ipak nije dopustilo onečišćenje evanđeoske poruke natruhama bilo kakva sinkretizma, pa ni filozofskoga. Protok ideja i komunikacija kulturoloških sredstava bili su mogući, ali mostom koji su sagradili kršćani, koji su ipak budno pazili na sve što je prelazilo s jedne na drugu stranu. Tako kršćanska

zajednica onog vremena nije bila pasivni primatelj filozofskih ideja, nego aktivni navjestitelj evanđeoskih istina i javni svjedok njihovih vrijednosti služeći se svim raspoloživim sredstvima, među kojima je povlašteno mjesto imala upravo filozofija.

CLEMENT OF ALEXANDRIA AND THE ACCEPTANCE OF GREEK PHILOSOPHY IN THE ALEXANDRIAN CHURCH AT THE END OF THE 2ND CENTURY

Summary

From its beginnings, spreading among the pagans, Christianity was in contact with Hellenistic culture, and especially with Hellenistic philosophy. As a result of this, Christianity began, albeit reluctantly, a process of close engagement with Hellenistic culture based on mutual respect and highlighting those elements of the culture that Christians regarded as being sound. Far from being painless this process was in fact very painful and it was characterized by tension and by fundamental disagreements. Disagreements arose first of all within the Christian community, which did not have a common stand about accepting or rejecting philosophy; it was therefore necessary to establish internal clarity. At the same time, the relationship with philosophy as an external collocutor was problematic because it was necessary to avoid extreme solutions – from one side a radical rejection and from the other non-critical acceptance. The process reached its conclusion in a positive way with mutual respect, thanks to those Christian writers who understood as well trained philosophers that there was no fundamental contradiction between Christianity and philosophy – a truth which these writers learned from their own rich life experience.

In the article, which is divided into three parts, the author shows that Clement of Alexandria was one of the most meritorious of the early Christian fathers, the first to explain and defend wholehearted acceptance of Greek philosophy, contrary to some Christian circles which preferred a radical rejection of philosophy. The first section describes how in the early Christian era the “question of philosophy” was complex and delicate and how acceptance was accompanied by resistance, for example in the writings of Tatian and Tertullian. Resistance can also be seen in some circles of the Alexandrian Church who criticized Clement’s position. The author seeks to reconstruct central arguments of “enemies of philosophy”. In the second and third sections of the article the author describes Clement’s method of addressing these arguments and his demonstration that philosophy serves as a helpful propaedeutics of Christianity.

Key words: *Clement of Alexandria, Christianity, philosophy, propaedeutics, gnosis.*

Translation: Darko Tomašević and Kevin Sullivan